

وضعیت اجتماعی دین‌داری در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی*

سید محمود نجاتی حسینی**

چکیده

انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷) با موج جدیدی از تحولات اجتماعی فرهنگی همراه بود. یکی از نشانه‌های مهم این تحولات، دگرگونی دین‌داری در ایران است. از این‌رو در این مقاله با استفاده از روش تحلیل ثانویه^۱ (تحلیل داده‌های موجود و در دسترس) و نظریه جامعه‌شناسی دین (نگاه اجتماعی به دین‌داری) بخشی از وضعیت متحول دین‌داری در ایران پس از انقلاب اسلامی، با تأکید بر دهه اخیر (۱۳۸۰)، به صورتی فشرده گزارش شده است.

مقدمه

نقش و کارکردهای اجتماعی فرهنگی و سیاسی که دین و دین‌داری در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی داشته است؛ همچنان محل بحث و توجه جامعه‌شناسان دین است. از همان ابتدای شکل‌گیری انقلاب اسلامی این نظر به شدت رواج یافت که با توجه به ماهیت دینی انقلاب و جهت‌گیری‌های ضد غربی آن، می‌توان آن را آخرین انقلاب مذهبی و معنوی در آستانه پایان قرن بیستم میلادی تلقی کرد. اکنون که در هزاره سوم میلادی قرار داریم جای بحث است که آیا موج تأثیرات انقلاب اسلامی در جامعه ایران همچنان به قوت خود باقی است؟ یا دگرگونی‌هایی در دین‌داری ایرانیان رخ داده که خارج از موج تأثیرگذاری انقلاب اسلامی است؟

برای پاسخ دادن به این پرسش‌ها مسیرهای علمی و پژوهشی متفاوتی وجود دارد. یکی از این مسیرها کاوش در دین‌داری ایرانیان با استفاده از مدل‌های جامعه‌شناسی دین است. از رایج‌ترین این نوع مدل‌ها که پژوهشگران عرصه جامعه‌شناسی دین در ایران از آن برای سنجش تجربی میزان (کمی و کیفی) دین‌داری ایرانیان استفاده کرده‌اند، مدل معروف به گلاک و استارک (۱۹۶۶) است. در ایران عمدتاً صورت بازسازی شده‌ای از این مدل برای سنجش متناسب دین‌داری اسلامی با تمرکز بر مذهب شیعی ساخته شده است که دارای این مشخصه‌ها است:

۱. سنجش بُعد اعتقاد دینی (اعتقاد به خداوند؛ پیامبری حضرت محمد (ص)، جهان آخرت، عدل الهی و امامت؛ عصمت پیامبران؛ عصمت ائمه اطهار (ع)؛ شفاعت؛ فرشتگان؛ عالم برزخ و شب اول قبر؛ قیام و ظهور حضرت مهدی (عج)؛ و

۲. سنجش بُعد تجربه دینی (حس معنویت همراه با عبادت؛ حضور خداوند در زندگی؛ ترس از خداوند؛ توبه

* داده‌های مورد استفاده برای تحلیل ثانویه در این مقاله از این منبع گرفته شده است: عباس کاظمی و مهدی فرجی (۱۳۸۸) سنجه‌های دین‌داری در ایران، تهران، انتشارات جامعه و فرهنگ. به این وسیله، به رسم ادای دین علمی، از این پژوهشگران سپاسگزاری می‌شود.

** مدیر بخش جامعه‌شناسی دین موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی

کردن؛ کمک گرفتن از خداوند؛ توکل کردن؛ نذر کردن؛ شفا یافتن؛ استجابت دعا؛ و ...).

۳. سنجش بُعد اخلاقیات دینی (صداقت و راستگویی؛ عفو و گذشت؛ امانت داری؛ پایبندی به قول و قرار؛ تنفر از دورویی و تظاهر و ریا؛ دوری از تقلب و کلاهبرداری؛ دوری از تملق و چاپلوسی؛ نداشتن حرص و طمع؛ دوری از اسراف؛ غیبت نکردن؛ و ...).

۴. سنجش بُعد عبادات و مناسک دینی (نماز خواندن؛ روزه گرفتن؛ پرداخت خمس و زکات و فطریه؛ تلاوت قرآن؛ خواندن دعاها؛ زیارت اماکن متبرکه؛ انجام حج؛ شرکت در نمازهای عید فطر و جمعه؛ شرکت در مراسم روضه خوانی و محرم و صفر؛ شرکت در مراسم شبهای احیای ماه رمضان؛ و ...).

همان گونه که ملاحظه می شود پژوهشگران ایرانی عمدتاً با استفاده از این نوع مدل تجربی نسبت به سنجش میزان دین داری ایرانیان به ویژه در دو دهه اخیر اقدام کرده اند، از این رو در این مقاله ضمن استفاده از داده های موجود در این حوزه - که به وسیله این پژوهشگران تولید شده و در اصطلاح به آنها داده های اولیه می گویند - تلاش کرده ایم تحلیلی - که در اصطلاح روش شناسی جامعه شناسی به آن تحلیل ثانویه می گویند - از وضعیت اجتماعی دین داری در ایران (در دهه ۱۳۸۰) ارائه دهیم.

با توجه به محدودیت حجم مقاله و نیز ضرورت رعایت فشردگی بحث؛ تنها نمونه هایی از داده های موجود تحلیل شده اند. معیار اصلی برای انتخاب این نمونه ها عبارت است از :

الف) تنوع ابعاد گرایش سنجی دین داری.

ب) تنوع پاسخ گویان و گروه های اجتماعی مورد سنجش.

پ) تنوع فضای جغرافیایی مورد سنجش.

از این حیث با استفاده از این چند معیار تلاش شده است؛ وضعیت اجتماعی متحول دین داری ایرانیان کاملاً تحت پوشش تحلیل قرار داده شود. ضمناً با توجه به این که در این نوع تحلیل ها پرداختن به جنبه های فنی و تخصصی جامعه شناسی دین و دین داری فقط برای متخصصان موضوع قابل استفاده است، لذا به لحاظ عمومیت مخاطبان و خوانندگان این مقاله، از پرداختن به این جنبه های فنی و تخصصی پرهیز کرده ایم.

۱) وضعیت اجتماعی اعتقاد دینی در ایران

اعتقادات دینی باورهایی پایه ای هستند که حکم ارکان دین داری را دارند. این باورها مبنایی برای عمل دینی و زندگی دینی محسوب می شوند. بنابراین ممکن نیست بتوان دین داری را بدون اعتقاد دینی تصور کرد. این امر نه تنها درباره ادیان ابراهیمی (مشمول بر یهودیت، مسیحیت و اسلام) بلکه در مورد دین های آسیایی (نظیر دین زرتشت، بودیزم، هندوئیسم، جینیسم، آئین کنفوسیوس و تائوئیسم) نیز صادق است. با توجه به این موضوع، جامعه شناسی دین ناگزیر است برای کشف میزان کمی و کیفی وضعیت دین داری در یک جامعه خاص به تحلیل داده های مربوط به میزان گرایش گروه های اجتماعی مختلف، به اعتقادات دینی متوسل شود.

این نوع نگرش در جامعه شناسی دین و تحلیل های اجتماعی از دین داری به ویژه برای دوره حاضر که عصر پیشرفت مدرنیته و سکولاریزم (با کم اهمیت تر شدن دین در زندگی اجتماعی و تبدیل شدن دین و

دین‌داری به یک موضوع شخصی آن هم در حوزه خصوصی بدون هرگونه تأثیر بر زندگی اجتماعی فرهنگی و اقتصادی سیاسی جامعه) است، دارای اهمیت بیشتری به نسبت گذشته است. جهان سنتی گذشته عمدتاً جهانی پر رمز و راز و مملو از باور به امر مقدس بود و ساین مقدس دین بر سر فرهنگ و جامعه سنتی گسترده بود؛ امروزه بخشی از حوزه علم‌گرایی و تکنولوژی‌گرایی معاصر به‌صورتی نادرست و ناپخته بر ماده‌گرایی و تجربه‌گرایی فیزیکال تمرکز دارند؛ و لذا باعث تردید بیشتر در باور به جهان نامحسوس و موضوعات دینی و در نهایت تشکیک در جهان غیب و امور متافیزیکی می‌شوند. از این حیث برای بخش گسترده‌ای از پژوهش‌های جامعه‌شناسی دین، مهم است که نشان دهند چگونه حتی در متن این جهان بسیار پیشرفته و مدرن و درست در کنار باور به ایده‌ها و یافته‌های علمی و تکنولوژیک، همچنان اعتقادات دینی در میان بسیاری از اعضای جامعه می‌تواند از فراوانی معناداری برخوردار باشد.

با این حال باید به این نکته مهم اشاره کرد که داده‌های آماری در خصوص نوع و وضعیت اجتماعی دین‌داری همیشه باید با احتیاط لازم تفسیر شود. دلایل زیادی برای این امر وجود دارد: ممکن است کاستی‌های فنی آماری پژوهش انجام شده، نبود مهارت لازم در پژوهشگران، سوگیری‌ها و جبهه‌گیری‌ها و اغراض شخصی پژوهشگران، نقص نظریه‌های اجتماعی دین‌داری؛ زمان نامناسب یا نامتعارف پژوهش و مانند آن به خوبی نتواند ماهیت حقیقی دین‌داری را در یک جامعه خاص نشان دهد.

اکنون می‌توان نگاهی به وضعیت دین‌داری در ایران، در یک دوره متفاوت از نظر فرهنگی و سیاسی (دوره دوم اصلاحات در دولت سید محمد خاتمی) داشت. جداول ۱ و ۲ به‌صورت خلاصه شده برخی از شاخص‌های اجتماعی در اعتقادات دینی چند گروه اجتماعی را ترسیم کرده است. همان‌گونه که داده‌های جداول نشان می‌دهند در دوره مورد نظر (۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴) نوسان‌های آماری قابل ملاحظه‌ای در میزان کمی اعتقادات دینی مشاهده می‌شود. برای نمونه در حالی که فراوانی آماری اعتقاد به اصول دین اسلام (مانند اعتقاد به وجود خداوند؛ بهشت و جهنم؛ ملکوت الهی) بسیار بالا است (۷۰ درصد به بالا)؛ در برخی شاخص‌ها، به‌ویژه اعتقاداتی که وجه تبلیغی و حکومتی- سیاسی پیدا کرده‌اند (مانند اعتقاد به حجاب؛ نماز جماعت و جمعه؛ امر به معروف و نهی از منکر؛ روزه‌داری؛ مراجعه به مراجع تقلید دینی) درصدهای آماری متوسط‌اند و چندان بالا نیستند. این نوسان‌ها به‌ویژه در میان طبقه متوسط و تحصیل کرده (خصوصاً دانشجویان) و شهروندان تهرانی قابل تأمل است.

جدول ۱: وضعیت اجتماعی اعتقادات دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
دانشجویان دانشگاههای دولتی و آزاد	شهر تهران	۱۳۸۰	۱. اعتقاد به روزه گرفتن ۲. ضرورت رعایت حجاب ۳. ضرورت اطاعت از مراجع دینی ۴. اعتقاد به پرداخت خمس ۵. اعتقاد به عمل به شریعت ۶. ضرورت برگزاری نماز جماعت	۱۱ ۳۳ ۲۱ ۱۱ ۱۹ ۲۷	مرجایی
دانش آموزان سوم دبیرستان های دولتی	شهر قم	۱۳۸۱	۱. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام ۲. اعتقاد به امر به معروف و نهی از منکر ۳. اعتقاد به جذاب بودن کلام عالمان دینی	۴۲ ۴۱ ۳۲	مصرآبادی
دانشجویان دانشگاههای آزاد و دولتی	شهر تهران	۱۳۸۱	۱. اعتقاد به واقعی بودن شیطان ۲. اعتقاد به واقعی بودن بهشت و جهنم و برزخ ۳. اعتقاد به امر به معروف و نهی از منکر	۸۶ ۹۰ ۵۶	کاظمی و فرجی
دانش آموزان راهنمایی و دبیرستان	کل کشور	۱۳۸۲	۱. اعتقاد به حضور خداوند در زندگی ۲. اعتقاد به تامین سعادت دنیوی و اخروی از طریق دین ۳. اعتقاد به ضرورت اطاعت از دستورات دین ۴. اعتقاد به حقیقت انکار ناپذیر بهشت و جهنم	۸۲ ۷۴ ۶۳ ۷۱	صدیق سروستانی
دانشجویان کارشناسی دانشگاه تبریز	شهر تبریز	۱۳۸۲	۱. نگاه به دین به عنوان نقشه زندگی ۲. اعتقاد به واقعی بودن خداوند ۳. ضروری دانستن پناه بردن به خداوند در زندگی	۲۴ ۷۹ ۷۳	خراطیان خامنه
افراد بالای ۱۶ سال	کل کشور	۱۳۸۲	۱. اعتقاد به خداوند ۲. اعتقاد به زندگی پس از مرگ ۳. اعتقاد به روح ۴. اعتقاد به جهنم ۵. اعتقاد به بهشت ۶. اعتقاد به آرامش با دین داری ۷. اعتقاد به اهمیت خداوند برای زندگی ۸. اعتقاد به مذهبی بودن	۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۸ ۹۸ ۹۰ ۸۳ ۹۵	آزاد ارمکی

جدول ۲: وضعیت اجتماعی اعتقادات دینی در ایران (۱۳۸۲-۱۳۸۴)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
افراد بالای ۱۶ سال	شهر تهران	۱۳۸۲	۱. اعتقاد به دین داری ۲. اعتقاد به دوری از گناه ۳. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام ۴. اعتقاد به احساس آرامش و امنیت از طریق راز و نیاز با خداوند ۵. اعتقاد به آخرت و جهان پس از مرگ	۵۰ ۵۴ ۵۴ ۵۴ ۵۲	صفری شالی
کاربران اینترنتی	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. اعتقاد به قدرت متعالی خداوند ۲. اعتقاد به حقیقت گویای قران و کلام خداوندی ۳. اعتقاد به زندگی ابدی ۴. اعتقاد به خداوند به عنوان خالق هستی ۵. اعتقاد به بهشت و جهنم در این دنیا ۶. اعتقاد به پیامبری حضرت محمد (ص) ۷. اعتقاد به ائمه اطهار (ع) به عنوان کامل شدن دین	۸۸ ۷۶ ۶۹ ۹۱ ۳۳ ۸۳ ۵۷	مهدوی
افراد بالای ۱۶ سال	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. اعتقاد به روز جزا و حساب و کتاب ۲. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام ۳. اعتقاد به آرامش بخش بودن دین و دین داری	۷۸ ۷۹ ۸۹	صفری شالی
افراد بالای ۱۶ سال	شهر تهران	۱۳۸۴	۱. اعتقاد به واقعیت قیامت ۲. اعتقاد به احساس آرامش با راز و نیاز با خداوند ۳. اعتقاد به احساس پوچی بدون دین	۵۳ ۴۴ ۴۴	صفری شالی

۹۱

۲) وضعیت اجتماعی عبادات - مناسک دینی در ایران

میزان کمی و کیفی عمل به اعتقادات دینی در قالب عبادات (فردی) و مناسک (گروهی) بخشی مهم از وضعیت اجتماعی دین داری و عمل دینی را نشان می دهند. در جداول ۳ و ۴، این وضعیت به صورت نمونه (برای دوره ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴) نشان داده شده است.

جدول ۳: وضعیت اجتماعی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
افراد ۱۶ سال به بالا	۱۵ شهر	۱۳۸۰	۱. شرکت در مراسم مذهبی ۲. پرداخت فطریه ۳. انجام نذر و نیاز	۲۰ ۸۶ ۴۰	محسنی
افراد ۱۵ سال به بالا	کل کشور	۱۳۸۰	۱. انجام اعمال واجب دینی ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. شرکت در نماز جمعه	۵۹ ۶ ۴	رضایی
دانشجویان دانشگاه تهران	شهر تهران	۱۳۸۰	۱. خواندن نمازهای روزانه ۲. خواندن قرآن ۳. شرکت مستمر در مراسم عبادی ۴. روزه گرفتن	۶۵ ۷ ۲ ۵۵	غیاثوند
دانشجویان دانشگاههای دولتی و آزاد	شهر تهران	۱۳۸۱	۱. شرکت در هیئت‌های مذهبی ۲. شرکت در مجالس دعا ۳. شرکت در جشنهای مذهبی ۴. شرکت در مراسم عزاداری ۵. زیارت اماکن متبرکه ۶. شرکت در نماز جماعت ۷. خواندن نمازهای روزانه ۸. روزه گرفتن ۹. قرآن خواندن	۱۸ ۱۵ ۲۰ ۳۸ ۲۳ ۱۲ ۵۷ ۶۰ ۳۱	کاظمی و فرجی
افراد بالای ۱۵ سال	شهر تهران	۱۳۸۱	۱. استفاده از رسانه‌های مذهبی ۲. مطالعه کتب مذهبی ۳. پایبندی به فرایض دینی	۷ ۱۱ ۶۶	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی
افراد بالای ۱۶ سال	۲۸ شهر مرکز استان	۱۳۸۲	۱. شرکت در مجالس مذهبی ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. زیارت اهل قبور ۴. خواندن قرآن	۳۵ ۱۳ ۵۳ ۴۳	رجب زاده
افراد بالای ۱۵ سال	کل کشور	۱۳۸۲	۱. خواندن مرتب نمازهای روزانه ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. شرکت در نماز جمعه ۴. حضور در مسجد ۵. تقلید از مراجع دینی	۱۴ ۱۴ ۶ ۴۰ ۶۲	گودرزی

جدول ۴: وضعیت اجتماعی عبادات و مناسک در ایران (۱۳۸۳-۱۳۸۴)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی	شهر تبریز	۱۳۸۳	۱. خواندن مرتب نمازهای روزانه ۲. خواندن روزانه قرآن ۳. شرکت مستمر در مراسم عبادی ۴. روزه گرفتن	۶۵ ۷ ۲ ۵۵	غریب خواجه و میرزایی
دانشجویان دانشگاه‌های تهران	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. گرفتن روزه و خواندن نماز ۲. برگزاری نماز جماعت ۳. حضور در مراسم تاسوعا عاشورا ۴. خواندن قرآن ۵. زیارت اماکن متبرکه	۵۱ ۳ ۲۶ ۶ ۱۱	غیاثوند
جوانان ۱۸ تا ۲۹ سال و دانشجویان دانشگاه تهران	شهر تهران	۱۳۸۴	۱. شرکت در مراسم روزه و عزاداری ۲. زیارت اماکن متبرکه ۳. شرکت در هیئت‌های مذهبی ۴. شرکت در اعیاد مذهبی ۵. شرکت در مراسم محرم و صفر ۶. شرکت در نماز جمعه ۷. شرکت در جلسات تفسیر و تلاوت قرآن ۸. شرکت در نماز جماعت	۱۳ تا ۲۹ ۱۶ تا ۲۸ ۹ تا ۲۵ ۱۳ تا ۳۰ ۳۹ تا ۷۰ ۴ ۱۱ تا ۲۱ ۱۱ تا ۱۳	زارع

از منظر جامعه‌شناسی دین، ماهیت عمل دینی (به تأثیر از اعتقاد دینی متناظر با آن) خواه به شکل عبادات فردی باشد (مانند نماز خواندن، روزه گرفتن، دعا کردن، نذر کردن، تلاوت قرآن کریم، مطالعه کتب دینی، دیدن برنامه‌های رسانه‌های دینی) و خواه در قالب مناسک جمعی انجام شوند (نظیر شرکت در مراسم عبادی دینی مانند نمازهای جمعه و جماعات؛ حضور در هیئت‌های مذهبی؛ زیارت اماکن مقدسه؛ زیارت امام زاده‌ها؛ و نیز حضور در مجالس مذهبی مانند روضه خوانی؛ مولودی خوانی؛ سفره‌های مذهبی ویژه زنان)؛ می‌تواند داده‌های زیادی از زندگی دینی برای تحلیل زیست اجتماعی دین‌داران ارائه کند. دست‌کم می‌توان گفت این نوع آمارهای اجتماعی-فرهنگی نشان می‌دهند که تا چه اندازه و بیشتر در میان کدام گروه‌های اجتماعی و فرهنگی؛ دین‌داری به درون زندگی اجتماعی-فرهنگی رسوخ پیدا کرده است. همچنین می‌توان نظر داد که تا چه اندازه سکولاریزم به درون زندگی اجتماعی-فرهنگی اعضای

یک جامعه نقب زده است. با این مفروض اکنون می توان از داده های جداول ۳ و ۴ به چند نکته مهم رسید: فراوانی انجام عبادات فردی (نماز خواندن؛ روزه گرفتن؛ دعا خواندن؛ نذر کردن) در حد متوسط رو به بالا (۵۰ تا ۷۰ درصد) است؛ اما فراوانی شرکت و حضور در مناسک مذهبی جمعی عمدتاً کمتر از حد متوسط است. چون یکی از شاخص های مهم سکولاریزم کاهش حضور و شرکت در مراسم اجتماعی مذهبی است؛ لذا از این حیث آمارهای دو جدول می تواند نشانه هایی از این پدیده به دست دهد .

۳) وضعیت اجتماعی تجربه دینی در ایران

تجربه کردن امر مقدس و احساس مواجهه با خداوند و تصور این که فرد به نوعی مورد رحمت و لطف یا عذاب و عقاب خداوند قرار گرفته است؛ معمولاً به عنوان تجربه دینی تلقی می شود. فارغ از درستی این احساس و برداشت در نزد دین داران؛ برای جامعه شناسی دین چنین تجربه ای می تواند نشان دهنده میزان دغدغه دین داری و احساس مذهبی بودن فرد محسوب شود. نفس این تجربه دینی و گزارش شدن آن از سوی پاسخگویان در پژوهش های دینی می تواند سرنخ هایی از قوت حضور دین و دینی بودن جامعه به دست دهد. در جداول ۵ و ۶ میزان کمی و کیفی چند نمونه از تجربه دینی طی دوره سالهای ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴ نزد گروه های اجتماعی مختلف نشان داده شده است. از این حیث فراوانی آماری نسبتاً بالای این نوع تجربه دینی (از ۶۰ تا ۹۰ درصد) بسیار جالب توجه است. به ویژه نمونه تجربه های دینی که مستقیماً به خداوند ارجاع می شود (مانند تجربه و احساس ترس از خدا؛ نظارت خدا؛ پناه بردن به خدا در تنهایی؛ حس عشق به خدا) فراوانی بالایی دارند (در حد ۷۰ تا ۹۰ درصد).

۴) وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی در ایران

تأثیر دین و پیامدهای دین داری چنانچه به صورت هنجارهای اخلاقی در رفتارهای فردی و کنش های اجتماعی جای گیر شده باشد و یا افراد معتقد باشند که ریشه رفتارهای اجتماعی و اخلاقی آنها متأثر از دین و نوع دین داری آنها است؛ می تواند تحت عنوان اخلاقیات اجتماعی دینی مورد تحلیل قرار گیرد. از این لحاظ بخشی از سنجش وضعیت اجتماعی دین داری متوجه تحلیل اخلاقیات دینی به معنای گفته شده است. بر این اساس همان گونه که جداول ۷ و ۸ (برای سال های ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴) نشان می دهد؛ نوسان های آماری قابل توجهی در گرایش به اخلاقیات دینی در ایران دیده می شود. برای نمونه آن بخش از اخلاقیات دینی که سنتی تر هستند (مانند ارزشمند بودن معنویت گرایی؛ لزوم خیرخواهی و کمک به دیگران) درصد بالایی دارند (در حد ۶۰ تا ۸۰ درصد)؛ اما ربط دین و دین داری به اخلاقیاتی که عمدتاً با مقتضیات و زندگی مدرن به سبک غربی مرتبط است (مانند معاشرت آزادانه دختر و پسر؛ آزادی های اوقات فراغتی متنوع؛ الگوهای حجاب و پوشش بدن) با موافقت کمی از سوی برخی پاسخگویان مواجه شده است (در حد ۲۰ تا ۴۰ درصد). از این جهت به نظر می رسد نوعی دوقطبی شدن در گرایش به اخلاقیات دینی (به صورت موافق / مخالف) در ایران طی دوره مورد بررسی وجود داشته است.

جدول ۵: وضعیت اجتماعی تجربه دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۱)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
افراد بالای ۱۵ سال	کل کشور	۱۳۸۰	۱. تجربه کمک گرفتن از خدا ۲. تجربه و احساس نزدیک شدن به خدا ۳. تجربه و احساس مذهبی بودن	۷۶ ۵۱ ۵۳	رضایی
دانشجویان کارشناسی دانشگاه تهران	شهر تهران	۱۳۸۰	۱. تجربه و احساس ترس از خدا ۲. تجربه انس با قرآن ۳. تجربه نزدیک شدن به خدا از طریق نماز خواندن ۴. تجربه و لذت روزه گرفتن ۵. تجربه و احساس بازگشت به خدا	۵۱ ۴۹ ۶۱ ۴۶ ۹۱	غیاثوند
دانش آموزان سوم دبیرستان نظام جدید	شهرهای کل کشور	۱۳۸۰	۱. احساس توبه و ندامت از گناه ۲. احساس اجابت شدن دعا و آرزو ۳. احساس ترس از خدا ۴. تجربه نذر و نیاز به درگاه خدا ۵. تجربه پناه بردن به خدا از وسوسه شیطان	۶۹ ۷۰ ۶۵ ۶۶ ۶۵	طالبان
جوانان ۱۹ تا ۲۹ سال	شهر مشهد	۱۳۸۱	۱. تجربه اعتماد به نفس به خاطر ایمان به خدا ۲. تجربه و احساس نظارت خداوند بر انسان ۳. احساس پناهندگی به خدا هنگام مشکلات ۴. حس یاد خدا در تنهایی ۵. حس عشق به خدا و نزدیک شدن به او ۶. حس معنادار بودن زندگی با دین داری و معنویت ۷. احساس نگرانی از گناه ۸. احساس ترس از خدا ۹. احساس ترس از مرگ	۹۳ ۹۱ ۹۰ ۸۹ ۸۸ ۸۳ ۷۱ ۶۶ ۶۸	عظیمی هاشمی

جدول ۶: وضعیت اجتماعی تجربه دینی در ایران (۱۳۸۲-۱۳۸۳)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
جوانان ۱۶ تا ۲۹ سال	شهر تهران	۱۳۸۲	۱. تجربه بخشش خواهی از خدا ۲. افتخار کردن به مسلمان بودن ۳. احساس ایمان به خدا در شرایط سخت ۴. احساس آرامش به هنگام زیارت اماکن متبرکه ۵. احساس آرامش به هنگام نزدیک شدن به خدا	۸۳ ۴۰ ۶۰ ۷۱ ۵۲	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی
افراد بالای ۱۵ سال	کل کشور	۱۳۸۲	۱. تجربه توکل به خدا ۲. تجربه درخواست کمک از خدا ۳. تجربه و حس نزدیک شدن به خدا	۹۰ ۹۳ ۶۵	گودرزی
کاربران اینترنتی	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. تجربه معنادار شدن زندگی با دین‌داری ۲. تجربه امنیت داشتن با دین‌داری ۳. تجربه شناخت هستی از طریق خدا ۴. تجربه احساس راحتی از طریق اعتقاد به خدا	۶۴ ۶۱ ۴۱ ۸۴	مهدوی
دانش آموزان و دانشجویان دانشگاهها	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. احساس مجازات شدن به خاطر انجام گناه ۲. احساس وسوسه شدن از طرف شیطان ۳. تجربه ترسیدن از خدا ۴. احساس حضور در بارگاه الهی ۵. احساس لطف از طرف خدا	۴۰ ۳۸ ۶۰ ۵۲ ۵۵	فرجی و کاظمی

جدول ۷: وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
دانش آموزان سوم دبیرستان نظام جدید	کل شهرهای کشور	۱۳۷۹-۱۳۸۰	۱. مخالفت با دروغ گویی ۲. مخالفت با بد حجابی ۳. مخالفت با رابطه با جنس مخالف	۳۵ ۴۱ ۲۴	طالبان
جوانان ۱۹ تا ۲۹ ساله	شهر مشهد	۱۳۸۰-۱۳۸۱	۱. دین باعث پابندی به ارزش های انسانی است ۲. دین داری باعث رضایت از زندگی است ۳. دین داری موجب نفع در زندگی می شود ۴. دین داری موجب سعادت مند شدن است ۵. دین داری مشکلات را حل می کند	۸۲ ۷۷ ۵۳ ۷۹ ۷۴	عظیمی هاشمی
افراد بالای ۱۶ سال و دانشجویان دانشگاههای دولتی	شهر تهران	۱۳۸۰-۱۳۸۱	۱. دین مایه نشاط است ۲. دین موجب انزواگرایی است ۳. دین عامل وحدت است ۴. دین باعث رحمت است ۵. دین مایه تعصب و خشونت است ۶. دین باعث پیشرفت است ۷. دین مایه عقب ماندگی است	۸۵ تا ۹۵ ۵ تا ۱۳ ۷۶ تا ۹۳ ۷۷ تا ۹۳ ۶ تا ۱۸ ۶۵ تا ۹۲ ۸ تا ۳۰	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی
دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاههای دولتی	شهر تهران	۱۳۸۱-۱۳۸۲	۱. ضرورت شکر خداوند ۲. ضرورت کمک به فقرا ۳. ضرورت حقیقت گویی ۴. مخالفت با دروغ گویی ۵. ضرورت رعایت حقوق دیگران	۸۸ ۸۳ ۷۶ ۴۴ ۸۶	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی
دانشجویان دوره های علمی - کاربردی مجتمع کوی دانشگاه تهران	شهر تهران	۱۳۸۲	۱. ضرورت حضور دین در جامعه ۲. ضرورت عمل به دین برای مجازات ۳. ضرورت عمل به دین در اداره کشور ۴. ضرورت حضور دین در زندگی خصوصی ۵. ضرورت حضور دین در امر ازدواج ۶. ضرورت حضور دین در نحوه پوشش ۷. ضرورت حضور دین در روابط زناشویی	۴۰ ۴۸ ۳۵ ۵۰ ۵۲ ۳۹ ۴۵	رضایی

جدول ۸: وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی در ایران (۱۳۸۳-۱۳۸۴)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+ همیشه)	پژوهشگر
کاربران اینترنتی	شهر تهران	۱۳۸۳	۱. مخالفت با سقط جنین ۲. مخالفت با روابط جنسی پیش از ازدواج ۳. مخالفت با بی حجابی ۴. مخالفت با مشروبات الکلی ۵. مخالفت با ربا و نزول ۶. مخالفت با هم جنس بازی	۱۸ ۲۸ ۱۸ ۴۵ ۶۱ ۶۶	مهدوی
دانشجویان دانشگاهها	شهر تهران	۱۳۸۴	۱. لزوم احترام به والدین ۲. ضرورت رعایت حقوق دیگران ۳. ضرورت مشارکت در امور خیریه ۴. لزوم رعایت حجاب و عفاف	۴۰ ۳۹ ۲۲ ۳۱	غیاثوند
جوانان و دانشجویان دانشگاه	شهر تهران	۱۳۸۴	۱. ضرورت سخت گیری در فروش مشروبات الکلی ۲. ضرورت برخورد قاطع با بدحجابی ۳. لزوم کمک به دیگران به عنوان یک فریضه دینی ۴. حرمت دست دادن با نامحرم ۵. مخالفت با دوستی دختر و پسر	۴۵ ۲۳ ۲۴ ۳۰ ۱۹	زارع

نتیجه گیری

وضعیت اجتماعی دین داری در هر جامعه ای دارای نوسان و واریانس است. این تفاوت ها عمدتاً از یک دوره زمانی به یک دوره دیگر؛ در میان گروه های اجتماعی فرهنگی مختلف؛ در میان نسل های اجتماعی؛ و بالاخره در میان ابعاد متنوع دین داری (اعتقادات دینی، عبادات و مناسک دینی، تجربه دینی و اخلاقیات دینی) قابل ملاحظه است. در این مقاله این نوسان های فرهنگی و دینی در مورد ایران (۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴) نشان داده شد. از این رو داده های تجربی مقاله نشان دادند که تفاوت های بینا- نسلی و بین گروه های اجتماعی و فرهنگی، بر وضعیت نوسانی دین داری در ایران مؤثر بوده است. این نوسان های دین داری بیشتر ناشی از دوقطبی بودن جامعه های در نوسان میان وضعیت سنتی- مدرن است.

کمترین پیامد جامعه شناختی که از این مسیر شکل می گیرد تقویت سکولاریزم (کم اهمیت شدن تأثیر اجتماعی دین و در عوض تبدیل شدن دین و دین داری به امری در حوزه خصوصی افراد و گروه های اجتماعی و رواج دنیاگرایی مهملک) است. جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی ۵۷ نیز (در صورت ادامه

این روند) از این قاعده مستثنی نیست. با این حال همچنان مسیرهایی برای کاهش روند سکولاریزاسیون متصور است. در این زمینه بازنگری حکومت در سیاست‌های فرهنگی و دینی قطعاً کارساز خواهد بود.

کتاب‌شناسی

- آزاد ارمکی، تقی و غیاثوند، احمد، ۱۳۸۴، جامعه‌شناسی تغییرات فرهنگی در ایران، تهران، جامعه‌شناسان.
- خراطیان‌خامنه، حسن، ۱۳۸۲، بررسی میزان گرایش دینی دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه تبریز و عوامل مرتبط با آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی، دانشگاه تبریز (چاپ نشده).
- رضایی، عبدالعلی، ۱۳۸۰، ارزشها و نگرشهای ایرانیان (موج اول)، دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رضایی، محمد، ۱۳۸۱، بررسی تأثیر محیط‌های آموزشی بر نگرشهای دانشجویان دوره‌های بلند مدت علمی - کاربردی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی.
- رجب‌زاده، احمد، ۱۳۸۲، رفتارهای فرهنگی ایرانیان، تهران، دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- زارع، مریم، ۱۳۸۴، بررسی تغییر نگرشها و رفتارهای دینی جوانان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی، دانشگاه تهران.
- صدیق‌سروستانی، رحمت‌ا...، ۱۳۸۲، بررسی وضع موجود سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان کل کشور، معاونت تربیت بدنی و تندرستی، وزارت آموزش و پرورش.
- صفری شالی، رضا، ۱۳۸۲، مطالعه میزان اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در بین مردم قزوین، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قزوین.
- صفری شالی، رضا، ۱۳۸۳، بررسی میزان رضامندی شهروندان تهرانی و علل موثر بر آن، بی‌نا.
- صفری شالی، رضا، ۱۳۸۴، بررسی میزان رضامندی شهروندان تهرانی و علل موثر بر آن، بی‌نا.
- طالبان، محمد رضا، ۱۳۷۹، بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور، معاونت پرورشی، وزارت آموزش و پرورش.
- عظیمی‌هاشمی، مژگان، ۱۳۸۲، دینداری و رضایت از زندگی در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهرهای فردوس، درگز و نواحی ۴، ۵ و ۷ مشهد، کارشناسی تحقیقات آموزش و پرورش استان خراسان.
- غیاثوند، احمد، ۱۳۸۰، بررسی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.
- غیاثوند، احمد، ۱۳۸۰، بررسی نگرش دانشجویان نسبت به رفتارهای دینی: مطالعه تجربی دانشجویان دانشگاه تهران، معاونت پژوهشی و آموزشی، سازمان تبلیغات اسلامی.
- کاظمی، عباس و فرجی، مهدی، ۱۳۸۱، بررسی رابطه استفاده از ماهواره و اینترنت با وضعیت دینداری دانش‌آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات و مطالعات و سنجش برنامه‌ای، سازمان صدا و سیما.
- گودرزی، محسن، ۱۳۸۲، ارزشها و نگرشهای ایرانیان (موج دوم)، دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرجایی، سید هادی، ۱۳۷۹، بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری‌های سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۱، بررسی گرایش شهروندان تهرانی به مطالعه کتب مذهبی و شرکت در جلسات مذهبی.
- مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۲، بررسی نگرشهای دانشجویان دانشگاههای تهران در باره ارزشهای محوری.
- مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۳، تأثیر اندیشه سکولار در بین دانشجویان دانشگاههای تهران.
- مصر آبادی، جواد، ۱۳۸۱، مقایسه نظامهای ارزشی نوجوانان با والدین در شهر قم، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قم.

- محسنی، منوچهر، ۱۳۷۹، بررسی آگاهیها، نگرشها و رفتارهای اجتماعی فرهنگی ایرانیان، تهران، دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی.
- مهدوی، مهدی، ۱۳۸۳، سنجه های دینداری (با بررسی تجربی دینداری کاربران اینترنتی)، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی، دانشگاه تهران.